

УДК 821.161.2

Я 62

Жанна ЯНКО

СВІДОМІ ТА НЕСВІДОМІ ЧИННИКИ ХУДОЖНЬОЇ ТВОРЧОСТІ

У статті зроблено спробу з'ясувати діалектичний зв'язок свідомих і несвідомих аспектів у процесі пізнання соціальних реалій та трансформації їх у художній творчості. Акцентується увага на духовних аспектах реалістичного та модерністичного мистецтва та соціальних фактів. Зауважується, що творчий процес є діяльним пізнавальним процесом, який здійснює митець. Результатом соціального пізнання є поява нової художньої реальності, яка твориться свідомими та несвідомим засобами.

***Ключові слова:** художній твір, духовність, соціальне пізнання, соціальні реалії, творчий процес, автор.*

Постановка проблеми. Художній твір є таким соціально-культурним феноменом, що специфічно відображає реальні процеси дійсності та своїми ж оригінальними засобами впливає на ці процеси. У системі духовного життя суспільства художній твір можна інтерпретувати як активну функціональну його складову; бо саме в духовному житті суспільства виявляється активність художнього мислення, художньої свідомості, що знаходить втілення, реалізацію, своє продовження, нове життя у художньому творі.

Митець як автор тексту у реальному житті зауважує окремі факти, аналізує їх, робить висновки, в його уяві постають якісь образи, що узагальнюють чи акцентують побачене. Письменник зазвичай передає свої враження, думки, переживання, але в нашому випадку важливу роль відіграє соціальна детермінація.

Стаття є складовою кафедральної наукової теми «Діалектика духовних процесів» кафедри філософії імені професора Валерія Григоровича Скотного ДДПУ імені Івана Франка.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Свідоме (як і несвідоме) постає найскладнішою дилемою у філософії розуму. Погоджуємося з думкою Девіда Чалмерса: «Нема нічого, що ми б знали більш безпосередньо, ніж свідомий досвід, але немає нічого, що було б настільки важко пояснити» [12, 301]. Цей сучасний дослідник проблеми свідомості запропонував нередуктивну теорію, засновану на принципах структурної когерентності та організаційної інваріантності, що виявляються у двоаспектному баченні інформації. Легкі проблеми свідомості – це ті, які здаються безпосередньо сприйнятливими для стандартних методів когнітивістики, тобто за допомогою яких феномен пояснюється крізь призму обчислювальних чи нейронних механізмів. Важкі проблеми – це ті, які чинять опір попереднім методам.

Анрі Бергсон у праці «Творча еволюція» стверджував, що творчість як безперервне народження нового складає сутність життя. Вона є тим, що об'єктивно здійснюється у протилежність суб'єктивній діяльності конструювання, яка лише комбінує старе.

Основою у всій філософії Бергсона є життя. Одним з підходів до пізнання суспільного буття мислитель вважає прагнення охопити мить життя, усю гаму життєвих проявів предметити у понятті, в абстракції. Бергсон намагається провести у процесі пізнання розчленування, класифікацію реальних понять, прагне вирахувати та передбачити ці факти для практичного оволодіння речами. У такий спосіб відбувається свідомо діяльність у процесі творення тексту.

У дослідженнях К.Г. Юнга література посідає важливе місце як факт індивідуального та психічного процесу. Швейцарський мислитель усвідомлював обмеженість методів наукової психології при аналізі творів мистецтва. Тому розробив і запропонував метод «психічної феноменології» та «феноменології “я”». У дослідженні «Про відношення аналітичної психології до поетико-художньої творчості» Юнг стверджував, що «тільки та частина мистецтва, яка

охоплює процес художнього образотворення, може бути предметом психології, але в жодному разі не та, яка є складовою частиною самої сутності мистецтва, бо ця частина поряд із питанням, що таке мистецтво, може бути предметом тільки естетично-художнього, а не психологічного способу аналізу» [13, 91]. Для Юнга творчий процес постає процесом одухотворення архетипів. Художнє розгортання архетипів дає змогу охарактеризувати епоху, в якій народжується твір мистецтва, і дух часу, на формування якого і впливає мистецтво, оскільки забезпечує його тими фігурами, символами та образами, яких він потребує.

Лінгвістичні концепції набули статусу загальнофілософських і виконують функціональні ролі у соціальному пізнанні. В. Гумбольдт обґрунтовує мову як «орган внутрішнього буття», а М. Гайдеггер осмислює її як «дім буття». Тобто суспільство мислиться як мова, яку треба реконструювати, наприклад через художній твір. Семіотично-структуралістську школу сучасності репрезентують Ю. Лотман, Р. Барт, Дж. Ділі, Ч. Пірс, Ф. де Сосюр, Ч. Моріс. Філософія суспільного життя можлива як семіотика значень, як у Ю. Лотмана. Р. Барт застосовує текстовий аналіз для осягнення художньої літератури, історії, науки, критики та суспільства загалом.

На думку академіка С.Б. Кримського, якщо зіставити загальні системи архетипів та «національні архетипи», то можна виявити домінанти, на яких начебто «зациклилась» етнічна свідомість, з'ясувати ієрархію архетипів як системного утворення. Суспільство «розвивається так, що від самого початку закидається потенційна сітка цілого, а подальший поступ лише актуалізує окремі ланки...» [4, 94].

Методологічний апарат багатьох впливових соціально-філософських концепцій побудований на категоріях *дух*, *архетип*, *міф*, *традиція*, *символ*, *образ*, *знак* тощо (Е. Кассіерер, М. Мамардашвілі, К. Свасьян). Фундаментальними модусами духовного життя суспільства, які існують та виявляються у художній літературі, є архетипний, міфологічний та символічний. Архетипи – це схеми людського суспільного духу, або сталі, найтипівіші тенденції чи способи світорозуміння, що існують як традиція та передаються з по-

коління в покоління (К.Г. Юнг і його концепція колективного безсвідомого). Осмислення актуалізованого архетипу – це крок у минуле, це повернення до найдавніших рис духовності; завдяки існуванню архетипів у людині будь-якої епохи існує «архаїчна свідомість», у буденному житті вона відсунута на задній план раціоналізмом.

Мета статті – з'ясування проблем вияву свідомих і несвідомих чинників трансформації соціальних реалій у художній творчості.

Постановка теми творчості як свободи соціального пізнання включає різні аспекти, що стосуються авторської суб'єктивності, художнього твору як результату творчості та соціального пізнання. Авторську суб'єктивність формують численні джерела та фактори, які виявляють домінуючу функцію автора як суб'єкта творчості, або які самі можуть тяжіти над автором. Але особистісне начало (суб'єктивне, гуманістичне) все ж є визначальним у творчості; його роль полягає не в імітації факту соціальної дійсності, а в трансформації цього факту в нову якість зі збереженням правди, що наближає людину до істини. Саме творчість є способом трансформації соціальної дійсності.

Пізнавальна діяльність неможлива без творчості. Адже навіть просте відображення об'єктивної реальності, тобто копіювання – при всій пов'язаності з психологічним процесом – неможливе без напруженої роботи інтелектуальних та емоційних потенцій людини. Творчість постає складним і багатогранним феноменом, оскільки вона є діяльністю, яка породжує щось якісно нове, чого ніколи раніше не існувало. Треба узяти до уваги той внутрішній потенціал, який пробуджується суб'єктивною активністю конкретної людини. Психологією творчість аналізується як психологічний акт із його психологічним «механізмом» перебігу. Філософський аналіз передбачає розгляд питання про суть творчості. Як аргументовано доводить Б. Новіков, творчість у її філософському осягненні повинна розглядатись не в значенні однієї з допоміжних характеристик людської діяльності, а як сутність та істина цієї діяльності, адже «в діяльності людина (спільнота, соціум загалом) детермінована зовнішніми чинниками; в творчості вона самодетермінована» [6, 10].

У сучасних реаліях твориться нова міфологія, яка базується на ідеології. Такий висновок робить О. Лосєв, який водночас не відкидає первинності міфу. Ідеологія, паразитуючи на міфах, використовує для обґрунтування класичну інтерпретацію. У суспільстві, де панує раціо, на зовсім новій базі з'являється нова міфологія, у якій зацікавлені верхівки різних соціальних верств. Автор, письменник, поет, митець у цьому випадку постає кур'єром, віщуном, посильним, що лише передає у художньому творі суспільні психологічні настрої та усвідомлені тенденції.

Знана сучасна дослідниця філософії феномену слова Тетяна Біленко стверджує, що «слово як знак, поняття, термін, категорія характеризується практично невичерпними рисами достатку. Будучи конкретним в актуальному вжитку, воно несе вагомий тягар загального і своєю явленістю долучається до об'єктивної істини і суб'єктивної правди» [1, 21].

Символ – знак, образ, що акумулює у собі знакову семантику, сповнену глибокого художнього та соціального змісту. Символ належить конкретному суспільству і виявляє парадигму мислення представників окремого суспільства та усього людства загалом. Уявлення про структуру символу може виникнути внаслідок кумуляції тих етнонаціональних образів, які в історико-культурній взаємодії переливаються один в один і накопичуються як сукупний, цілісний доробок. Поза цариною простору, поза конкретними соціальними реаліями та умовами ці явища духовного життя суспільства не мають сенсу, оскільки немає рації в їх абстрактному існуванні, відірваному від дійсності. Архетип, міф і символ існують в реальному житті й осмислюються філософами, культурологами, письменниками та поетами, що виявляється у текстах, словах, поняттях, образах, художній мові, художніх творах, вербально та невербально. Вербальні засоби мови важче розпредметнити чи зіставити із фактами та явищами соціальної дійсності, але в результаті можна отримати повнішу, детальнішу картину дійсності, її атмосфери, ніж в результаті вивчення невербальних явищ, які спершу є промовистими, а згодом втрачають свою актуальність, а отже, і зміст, який потім

складно відновити (відтворити) за зовнішніми ознаками. Реалізація та актуалізація архетипу, міфу та символу допомагає створенню семантично багатих та розмаїтих, енергетичних та ідеально-взірцевих образів дійсності. Названі модуси утворюють конкретні прототипи і забезпечують розвиток суспільства через діалог (взаємодію) між ними самими. Специфіка розпредметнення вербальних та невербальних засобів інформації нерозривна із психічною діяльністю людини, її душею. Раціональне осмислення слова є складним процесом, у якому не можна обійтись без сфери чуттєвої: логічні конструкції як вищий інтелектуальний вияв у генезі виникають значно пізніше, ніж заявляють про себе різновиди чуттєвості. Глибокий аналіз цих проблем подає Валерій Скотний у монографіях «Раціональне та ірраціональне в науці й освіті» [8] та «Філософія освіти: екзистенція ірраціонального в раціональному» [9].

Будь-який художньо вартісний текст нерозривно пов'язаний з соціально-історичним чинником. Текст належить тій добі, відображенням якої він є. Йдеться про сучасну для автора епоху, а також про зображене ним історичне минуле, яке подається під кутом зору часу, в який пишеться текст. О. Потебня стверджував, що увесь текст можна сприймати як слово. Художній текст він визначав як велике слово. Л. Димитрова слушно наголошує такі детермінанти філософської рефлексії: «По-перше, у філософії історії здійснюються в латентному або ж в явному вигляді спроби дати відповіді на найактуальніші, найжагучіші запитання людського буття в бурхливому потоці історії. По-друге, гносеологічній, когнітивній процедурі піддається сама сутність людини, в якій природне інтерферує з соціальним. По-третє, осягнення історичних реалій в філософському ракурсі породжує надію на можливість прогнозування подальшої ходи історичних процесів» [3, 194].

Іван Франко як суб'єкт соціального пізнання оперує фактами, об'єктивними реаліями (частиною яких є сам), звертається до літературних текстів своїх сучасників, опирається на власний практичний досвід, переконання, здібності, талант. Не останню роль у процесі відтворення фактів життя та їх втілення у художньому слові

(чи взагалі засобами мови) відіграє індивідуальна свідомість автора. Чільне місце у процесі соціального пізнання займає духовний світ інтерпретатора (яким є письменник) фактів дійсності; тлумачення великою мірою залежить від особистості митця.

Л. Вітгенштайн стверджує, що «висловлювати змісти здатні лише факти», наприклад, «факти великої часової тривалості», які згодом утворюють цілі конгломерати фактів («каталог», «архів») – живих і нерухомих, актуальних і минулих тощо [2, 69].

Через пізнання літератури можливим видається пізнання окремих реалій, а отже – й осягнення суспільства. Факт соціальної дійсності виявляється у художньому творі у вигляді символу, оскільки набуває нового значення, обростає ореолом таємничості. Символ художнього твору стає реальним літературним фактом. Діалектична взаємозумовленість таких фактів свідчить про трансформацію факту реальності у факт художньої реальності і, навпаки, про трансформацію художнього факту на реальний ґрунт.

Художнє осмислення відбувається як творчий акт, у якому задіяні різні психічні властивості митця: «рацію» та «інтуїцію», свідомість і підсвідомість, почуття і розум; залучені також життєвий досвід та додосвідні знання, пам'ять тощо. Іван Франко писав, що поет «для dokonання сугестії мусить розворушити цілу свою духовну істоту, зворушити своє чуття, напружити свою уяву, одним словом, мусить сам не тільки в дійсності, але ще й другий раз, репродуктивно, в своїй душі пережити все те, що хоче вилити в поетичнім творі, пережити якнайповніше і найінтенсивніше, щоби пережите могло вилитися в слова, якнайбільше відповідні дійсному переживанню» [11, 31, 45 – 46]. Сутність такого діяльнісного творчого процесу, яким є художнє осмислення соціально-культурних реалій, остаточно окреслити неможливо. Поезія як один із видів мистецтва «є психічна енергія, яка безупинно пульсує і яка живить нашу людськість, цебто нашу мовність, через яку і в якій ми стверджуємо себе як самосвідомі істоти», бо «без неї наша людськість надто швидко зредукувалась би до механічних повторів, стереотипів, а остаточно до духовної смерті», – влучно зауважує І. Фізер [10, 159].

Процес художнього осмислення характеризується радше синтетичною діяльністю почуттєвої сфери та свідомості письменника. Мислення (зокрема художнє), відштовхуючись від чуттєвого досвіду суб'єкта, перетворює його, даючи шанс подвоювати реальність новими (саме художніми) формами, отримувати знання про окремі властивості та взаємостосунки предметів, які недоступні безпосередньо емпіричному рівню пізнання. Художнє осмислення широко відкриває пізнавальні можливості митця, даючи змогу глибоко проникнути в закономірності розвитку соціально-культурних реалій та природу самого художнього осмислення, суб'єктом якого (а отже – і об'єктом) є письменник чи поет. Художнє осмислення постає вельми складним соціально-культурним феноменом, феноменом духовного життя окремого художника слова, а також феноменом суспільного духовного буття. У процесі соціального пізнання художнє осмислення можна розглядати, аналізуючи при цьому співвідношення суб'єктивного й об'єктивного аспектів, чуттєвого і раціонального, емпіричного та теоретичного. Підкреслити тут важливо психологічні основи художнього осмислення дійсності. Художнє осмислення, виходячи з психологічного тлумачення, виявляється в актуальній діяльності митця-суб'єкта, яка є вмотивованою потребами та цілями, що мають особистісну значущість.

І. Франко зауважував, що майже кожна людина має в собі величезне багатство ідей і почувань, «хоча мало хто може і вміє користуватися ними». Бо все, про що у житті думалось і читалось, що ворушилось у душі і розбуджувало чуття, все те не пропадає, а робиться тривким, хоч звичайно скритим набутком душі. «Та є люди, котрі мають здібність видобувати ті глибоко заховані скарби своєї душі і давати їм вираз у зрозумілих для кожного словах. Отсі щасливо обдаровані психологічні креси і копачі захованих скарбів – се й є наші поети, властиво, віднаходять і видобувають ті скарби не зовсім активно, не зусиллям свободної автономної волі» [11, 31, 62 – 63]. Філософ пояснює суть творчості, наголошує таїну несвідомого психологічного начала, яке починали науково обґрунтувати наприкінці XIX ст.

Художні твори Івана Франка дають підстави стверджувати, що світоглядні засади письменника були реалістичними, у його баченні чітко постає структурна цілісність антрополого-екзистенційної картини світу, яка повністю виключає будь-які візії постмодерністської різони чи симулякру. У ХІХ ст. літературне життя було вельми активним, часто словесні баталії щодо модернізму, декадентизму тощо руйнували не одну дружбу, особливо коли йшлося про політичні симпатії чи прихильність до раціоналізму чи ірраціоналізму. Франкові не можна закинути нічого.

Текст, за твердженням Ю. Лотмана, виконує такі функції у культурі: адекватне передавання значень та породження нових смислів [5, 150]. Крізь призму другого аспекту текст перестає бути пасивною ланкою передавання сталої (константної) інформації та постає як генератор розгортання і взаємодії його структурних елементів.

Висновки. Справді, художнє пізнання дійсності якнайактивніше сприяє усвідомленню органічної взаємодії різних суспільних та культурних явищ, фактів, процесів тощо. Художній твір відображає життя цілісно, конкретно-чуттєво, осмислено, бо вся повнота живого функціонування суспільної свідомості та її окремих складових не так ясно і точно виявляється у реальному житті.

Досліджуючи специфіку людської екзистенції, Ж.-П. Сартр розмірковує: «Людина просто існує, і вона не лише така, якою себе уявляє, але така, якою вона хоче стати. І оскільки вона уявляє себе вже після того, як починає існувати, і проявляє волю вже після того, як починає існувати, і після цього пориву до існування, то вона є лише те, що сама із себе робить... Це і називається суб'єктивністю» [7, 323]. Суб'єктивність автора є горнилом, у якому все, що є в душі – свідоме, несвідоме, реакція на зовнішні впливи, творче натхнення, емоції та переживання, осмислені цілі чи спонтанні порухи – перетворюється і трансформується у щось якісно нове.

«Екзистенційний аспект – єдино можливий для суб'єктів у контексті свідомої взаємодії сьогодення», – слушно доводить Тетяна Біленко [1, 21].

Художній твір стає тією реальною субстанцією, тим дійсним фактором, у якому відображений процес художнього осмислення соціально-культурних реалій, оскільки через певний художній твір здійснюється проекція суспільного духовного життя на індивідуальний духовний світ автора твору, а згодом – і реципієнта-читача. Дійсно кожен психічний акт і процес народжується й формується у мозку конкретної людини, яка живе і обертається в певному предметному середовищі, соціально-пізнавальній ситуації, і, змальовуючи цю ситуацію як обставини поведінки людини, письменник фіксує дії, впливи, подразники, які збуджують певні реакції, зумовлюють різноманітні елементи психіки, виповнюють зміст свідомості.

Необхідно уважніше проаналізувати орієнтацію на відкриття змісту світобудови у фокусі людської екзистенції, суб'єктивні переживання індивідуального життєвого світу митця. Найповніше відкрити цей зміст може не хто інший, як сам митець, справжній майстер художнього слова.

Література

1. Біленко Т. Феномен слова в українських реаліях (філософський аспект) : [монографія] / Т. Біленко. – К. : Знання України, 2003. – 432 с.
2. Вітгенштайн Л. Tractatus logico-philosophicus : Філософські дослідження / Л. Вітгенштайн. – К. : Основи, 1995 – 311 с.
3. Димитрова Л.М. Філософія історії: від Полібія до Л. Гумільова. – [монографія] / Л.М. Димитрова. – К. : ІЗМН, 1997. – 200 с.
4. Кримський С.Б. Архетипи української культури / С.Б. Кримський // Феномен української культури : зб. наук. праць. – К. : Фенікс, 1996. – С. 90 – 112.
5. Лотман Ю.М. Текст в тексті / Ю.М. Лотман // Лотман Ю.М. Избр. статьи : в 3 т. – Т. 1 : Статьи по семиотике и типологии культуры / Ю.М. Лотман. – Таллинн : Б.и., 1992. – С. 130 – 165.
6. Новіков Б. Творчість як спосіб здійснення гуманізму : [монографія] / Б. Новіков. – К. : НТУУ «КПІ», 1998. – 310 с.
7. Сартр Ж.П. Екзистенціалізм – это гуманізм / Ж.П. Сартр // Сумерки богів / Ж.П. Сартр. – М. : Мысль, 1989. – С. 319 – 344.
8. Скотний В. Філософія освіти: екзистенція ірраціонального в раціональному : [монографія] / В. Скотний. – Дрогобич : Вимір, 2004. – 348 с.
9. Скотний В.Г. Раціональне та ірраціональне в науці й освіті [Текст] / В. Скотний. – К. – Дрогобич : Коло, 2003. – 288 с.
10. Фізер І.М. Поезія, критика, дійсність / І.М. Фізер // Березіль. – 1991. – № 4. – С. 146 – 162.

11. Франко І. Із секретів поетичної творчості / І. Франко // І. Франко. Збір. тв. : у 50 т. / І. Франко. – К. : Наук. думка, 1981. – Т. 31. – С. 45 – 119.

12. Чалмерс Девід. Сміливо зустрічаючи проблему свідомості (1995) / Девід Чалмерс ; [пер. з англ. У. Луц] // Антологія сучасної аналітичної філософії, або жук залишає коробку / за наук. редак. А.С. Синиці. – Львів : Літопис, 2014. – С. 297 – 336.

13. Юнг К.-Г. Психологія і поезія / К.-Г. Юнг ; [пер. Івана Герасима] // Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / за ред. Марії Зубрицької. – Львів : Літопис, 1996. – С. 91 – 108.

Янко Жанна. Сознательные и бессознательные факторы художественного творчества. В статье сделана попытка выяснить диалектическая связь сознательных и бессознательных аспектов в процессе познания социальных реалий и трансформации их в художественном творчестве. Акцентируется внимание на духовных аспектах реалистического и модернистского искусства и социальных фактов. Отмечается, что творческий процесс является деятельным познавательным процессом, который осуществляет художник. Результатом социального познания является появление новой художественной реальности, которая творится сознательными и бессознательными средствами.

Ключевые слова: художественное произведение, духовность, социальное познание, социальные реалии, творческий процесс, автор.

Yanko Zhanna. Conscious and Irresponsible Factors of Artistic Creation. The attempt to find out dialectical connection of conscious and irresponsible aspects throughout the process of social realities cognition and transformation of them in the artwork is done in the article. A lot of attention is paid to the spiritual aspects of realistic and modernistic art and social facts. The creative process is proved to be an active cognitive procedure, carried out by an artist. The result of social cognition turns out to be an appearance of new artistic reality, created by conscious and irresponsible means.

Key words: artistic work, spirituality, social cognition, social realities, creative process, artist.